تبیین فقهی بانکداری بدون ربا (مدل ایران و اردن)

سیّدعبّاس موسویان*

چکیده

با گسترش صنعت بانکداری، متفکران مسلمان به این فکر افتادند که به شکلی از این پدیده استفاده کنند اما به دلیل آن‌که بیش‌تر فعالیت‌های بانک براساس قرض با بهره است که از نظر اسلام ربا و ممنوع می‌باشد، از این‌رو ابتدا تلاش نمودند با حفظ عملیات بانکداری متعارف، توجیه‌های شرعی پیدا کنند اما در عمل استدلالی که مورد پذیرش علمای دین باشد به دست نیامد، در این‌جا بود که برخی اندیشمندان اسلامی درصدد طراحی بانکی براساس معاملات اسلامی برآمدند و نتیجه آن را امروزه در قالب بانک‌های بدون ربا و اسلامی در سراسر دنیا مشاهده می‌کنیم.

بانک‌های اسلامی گرچه در حذف ربا از عملیات بانکی و جای‌گزینی معاملات مجاز، با هم مشترک هستند اما در این‌که از چه عقود و قراردادهایی برای تجهیز و تخصیص منابع استفاده کنند تفاوت دارند. این تفاوت‌ها باعث شکل‌گیری الگوهای متفاوت از بانکداری اسلامی شده است. اختلاف الگوها و شیوه‌ها گرچه موجب مطرح شدن افکار نو شده و ایدهٔ بانکداری اسلامی را تکامل می‌بخشد اما در بلند مدّت مانع رسیدن به یک الگوی واحد جهانی که بتوان آن را در سراسر کشورهای اسلامی به اجرا گذاشت، می‌گردد.

---

* استادیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

در این مقاله سعی می‌کنیم با بررسی تطبیقی مستندات فقهی بانکداری بدون ربای ایران که به صورت یک‌پارچه در کل کشور به اجرا درمی‌آید و بانک اسلامی اردن که هم قدمت بیش‌تری دارد و هم در عمل تا حدودی موفق بوده، مشترکات و مختصات آن دو را در تجهیز سپرده‌ها و تخصیص منابع به دست آورده و با هم مقایسه کنیم تا با روشن شدن نقاط ضعف و قوت آن‌ها، زمینه برای طراحی الگوی کامل بانکداری اسلامی فراهم گردد.

واژگان کلیدی: *بانک، بانکداری بدون ربا، قرض‌الحسنه، وکالت، مضاربه، مشارکت، مرابحه، بیع نسیه، اجاره به شرط تملیک، جعاله.*

مقدمه

با گسترش صنعت بانکداری در دنیا و ورود آن به کشورهای اسلامی، اندیشمندان اسلامی با چالش مهمی روبه‌رو شدند؛ از یک سو بانک با انجام معاملاتی، سرمایه‌های ریز و درشت و بدون استفاده را از سراسر کشور جمع کرده به‌دستان توانمند می‌سپارد که می‌توانند با آن سرمایه‌ها برای خودشان، فعالیت اقتصادی سودآور، برای صاحبان سرمایه‌های نقدی، سود و برای کشور، رفاه و آبادانی به ارمغان بیاورند، و از سوی دیگر، به جهت ربوی بودن بیش‌تر معاملات، بانک مصداق روشن رباخواری و در تعارض آشکار با تعالیم اسلام است.

ابتدا گروهی از اندیشمندان کوشیدند با توجیه‌های مختلف، معاملات و بهره بانکی را از دایره ربای حرام خارج کنند، امّا این کوشش‌ها به جایی نرسید تا این‌که ایده ایجاد بانک اسلامی از سوی متفکرین مسلمان مطرح گردید. این ایده به‌تدریج تقویت و در نهایت به الگوهای اجرایی تبدیل شد و اکنون در اکثر کشورهای اسلامی و حتی در برخی کشورهای غیراسلامی، بانک‌های بدون ربا و اسلامی وجود دارد.

این بانک‌ها گرچه از اصول مشترکی پیروی می‌کنند امّا در انجام عملیات، روش‌های خاص‌خود را دارند که تا حدودی با هم متفاوت است. در این مقاله بعد از بیان اصول موضوعه و مشترک بانک‌های‌اسلامی به بیان مستندات فقهی مهم‌ترین عملیات بانکی، یعنی تجهیز منابع (جذب سپرده‌ها) و اعطای تسهیلات، در بانکداری بدون ربای ایران و بانک اسلامی اردن می‌پردازیم و در پایان نقاط اشتراک و تفاوت این دو نمونه از بانکداری اسلامی را بیان می‌کنیم. به این امید که با استفاده از نقاط قوت آن‌ها به سمت رسیدن به الگوی کامل و کارآمد بانکداری

اسلامی حرکت کنیم.

قبل از ورود به بحث، به طور اختصار به اصول موضوعه بانک‌های اسلامی اشار می‌کنیم:

۱ـ همه مسلمانان تحریم ربا را به عنوان اصلی قطعی و مسلّم می‌دانند و از ارکان اقتصاد اسلامی به حساب می‌آورند؛ (سوره بقره(۱۷۵):۲)

۲ـ گرفتن هر نوع زیاده (بهره) در هر قرضی ربا و حرام است و از این جهت فرقی بین قرض‌های مصرفی و سرمایه‌گذاری‌نیست؛

۳ـ فرقی بین بهره کم و زیاد وجود ندارد؛ هر دو ربا و حرام است؛

٤ـ اضطرار و ضرورتی که موجب تخفیف در احکام شرعی می‌شود در معاملات بانکی جاری نیست؛

۵ـ عملیات بانک‌های متعارف (ربوی) به دو گروه تقسیم می‌شود:

الف. فعالیت‌هایی چون خدمات حساب جاری، پرداخت چک، نقل و انتقال وجوه، وصول سفته‌ها و برات‌ها که در آن‌ها قرارداد قرض همراه با بهره نیست، اشکال شرعی ندارد؛

ب. سپرده‌های مدّت‌دار، وام‌ها و اعتبارات مدّت‌دار که بر اساس قرض با بهره هستند، ربا و حرام می‌باشد.

بخش اول:معاملات در بانکداری بدون ربای ایران و مستندات فقهی آن

بانکداری بدون ربای ایران با پذیرش اصول موضوعه پیش‌گفته، درصدد پیدا کردن راه‌های شرعی برای تجهیز وتخصیص منابع برآمده و حاصل آن در قانون عملیات بانکداری بدون ربا و آیین‌نامه‌های اجرایی آمده است. در این قسمت مستندات فقهی قانون و آیین‌نامه اجرایی بانکداری بدون ربای ایران براساس فتاوی مشهور فقهای شیعه و امام خمینی بیان می‌گردد. با این توضیح که اوّلاً: مبنای تحقیق، کتاب‌ها و فتاوای امام خمینی است و هرجا نظر ایشان خلاف مشهور است توضیح داده می‌شود. ثانیاً: روش بحث از نوع تطبیق است؛ یعنی محقق فتاوای مذکور را بر عملیات بانکی تطبیق می‌کند. بنابراین ارجاعات به مدارک از نوع تطبیق خواهد بود.

۱ـ تجهیز منابع

فصل دوم قانون بانکداری بدون ربا ایران مصوب سال ۱۳٦۲ طی مواد ۳ تا ٦ به مسئله تجهیز منابع پولی می‌پردازد که ما در این‌جا بعد از نقل آن‌ها با استفاده از آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های

اجرایی، فعالیت‌های بانکی را بیان کرده و توضیح مختصری در مورد مستندات فقهی انواع حساب‌های بانکی می‌دهیم.

ماده ۳ـ بانک‌ها می‌توانند تحت هر یک از عناوین ذیل به قبول سپرده مبادرت نمایند:

الف. سپرده‌های قرض‌الحسنه:

۱ـ جاری

۲ـ پس‌انداز

ب. سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدّت‌دار

تبصره: سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدّت‌دار که بانک در به کار گرفتن آن‌ها وکیل می‌باشد، در امور مشارکت، مضاربه، اجاره به شرط تملیک، معاملات اقساطی، مزارعه، مساقات، سرمایه‌گذاری مستقیم، معاملات سلف و جعاله مورداستفاده قرار می‌گیرد.

ماده ٤ـ بانک‌ها مکلف به باز پرداخت اصل سپرده‌های قرض‌الحسنه (پس‌انداز و جاری) می‌باشند و می‌توانند اصل سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدّت‌دار را تعهد و یا بیمه نمایند.

ماده ۵ـ منافع حاصل از عملیات مذکور در تبصره ماده «۳» این قانون، براساس قرارداد منعقده، متناسب بامدّت و مبالغ سپرده‌های سرمایه‌گذاری و رعایت سهم منابع بانک به نسبت مدّت و مبلغ در کل وجوه به کار گرفته شده در این عملیات، تقسیم خواهد شد.

ماده ٦ـ بانک‌ها می‌توانند به منظور جذب و تجهیز سپرده‌ها، با اتخاذ روش‌های تشویقی از امتیازات ذیل به سپرده‌گذاران اعطا نمایند:

الف. اعطای جوایز غیر ثابت نقدی یا جنسی برای سپرده‌های قرض‌الحسنه؛

ب. تخفیف و یا معافیت سپرده‌گذاران از پرداخت کارمزد و یا حق‌الوکاله؛

پ. دادن حق تقدم به سپرده‌گذاران برای استفاده از تسهیلات اعطایی بانکی در موارد مذکور در فصل سوم.

با توجه به قانون بانکداری و آیین‌نامه‌های اجرایی آن، سپرده‌های بانکی به سه گروه زیر تقسیم‌می‌شود:

۱ـ۱ـ حساب جاری (قرض‌الحسنه)

حساب جاری در عملیات بانکداری بدون ربای ایران دارای ماهیت قرض است و مثل حساب جاری در همه بانک‌های سنتی است و همانند آن‌ها خدمات جاری را در

اختیار صاحب حساب می‌گذارد، به این ترتیب که اشخاص حقیقی و حقوقی‌با افتتاح حساب، از طریق دسته چکی که از بانک دریافت می‌کنند از موجودی حساب خود به هر اندازه و به هر صورتی‌که مایل باشند، طبق مقررات بانک استفاده می‌نمایند و به موجودی این گونه حساب‌ها هیچ سودی تعلق نمی‌گیرد.

وجوه فراهم شده از ناحیه این حساب‌ها مطابق ماهیّت عقد قرض به ملکیّت بانک در آمده جزء منابع بانک خواهد بود؛ (امام‌خمینی، ۱۳۷۹، ج۱: ٦١٨). بانک‌ها می‌توانند با رعایت ذخایر قانونی و احتیاطی، باقی‌مانده وجوه را از طریق عقود مندرج در ماده ۳ به کار گرفته و کسب سود نمایند.

۱ـ۲ ـ حساب پس‌انداز (قرض‌الحسنه)

حساب پس‌انداز نیز ماهیت قرض دارد و همانند حساب پس‌انداز در بانکداری سنتی است، با این تفاوت که دربانکداری بدون ربا به صاحبان حساب پس‌انداز بهره‌ای پرداخت نمی‌شود. این حساب به مردم این امکان را می‌دهدکه وجوه مازاد بر نیاز خود را به هر میزانی باشد به بانک بسپارند و هر موقع که احتیاج داشتند از بانک دریافت کنند. علاوه بر آن، صاحبان این حساب‌ها در امر قرض‌الحسنه اعطایی از طرف بانک مشارکت کرده از اجر و ثواب اخروی آن بهره‌مند می‌گردند. وجوه این حساب نیز به مالکیت بانک درآمده جزء منابع خواهد بود؛ (همان). و بانک‌ها با لحاظ ذخایر قانونی و احتیاطی، بخشی از این وجوه را به اعطای قرض‌الحسنه اختصاص داده، بخش دیگری را از طریق عقود مندرج در ماده ۳ به کار گرفته کسب سود می‌کنند. بانک‌ها برای تشویق مردم به پس‌انداز، پاره‌ای اولویت‌ها، امتیازات وجوایز برای صاحبان این حساب‌ها در نظر می‌گیرند؛ (مراجع تقلید، ۱۳۷۸،ج۲: ٦٥٢، ٢٨٥٨).

حساب پس‌انداز از چهار شکل «حساب پس‌انداز عادی»، «حساب قرض‌الحسنه پس‌انداز ویژه»، «حساب‌قرض‌الحسنه پس‌انداز ویژه جوانان» و «حساب قرض‌الحسنه پس‌انداز کشاورزی» تشکیل شده است که ماهیت همگی قرض بدون بهره بوده و به صاحبان آن‌ها با قرعه‌کشی جوایزی تعلق می‌گیرد، با این تفاوت که وجوه حاصل از حساب قرض‌الحسنه پس‌انداز ویژه، به طور اختصاصی در جهت اعطای قرض‌الحسنه به کار گرفته می‌شود.

۱ـ۳ـ سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدّت‌دار

در حساب‌های سرمایه‌گذاری، رابطه بانک و صاحب سپرده رابطه «وکالت» است. بانک‌ها وجوه این حساب را به‌وکالت از صاحبان سپرده، در امور مشارکت، مضاربه، اجاره به شرط تملیک، معاملات اقساطی، مزارعه، مساقات،سرمایه‌گذاری مستقیم، معاملات سلف و جعاله به کار می‌گیرند؛ (امام خمینی، همان: ۳۹). بانک‌ها منافع حاصل از عملیات مذکور را طبق قرارداد متناسب با مدّت و مبلغ سپرده با رعایت سهم منابع بانک، پس ازکسر هزینه‌ها و حق‌الوکاله (همان: ٤٤) بین صاحبان سپرده‌ها تقسیم می‌کنند.

در این حساب‌ها اگر چه میزان سود از ابتدا معلوم نیست اما به سبب وسعت عمل و تنوع معاملات، این اطمینان وجود دارد که سود مناسبی عاید این وجوه خواهد شد، به طوری که بانک می‌تواند در ابتدای سال نرخ سود مورد انتظار را محاسبه و به‌عنوان سود علی‌الحساب اعلان کند. سپرده سرمایه‌گذاری مدّت‌دار به دو صورت کوتاه‌مدّت و بلندمدّت دریافت می‌گردد.

سپرده سرمایه‌گذاری کوتاه‌مدّت برای بار اول حداقلّ سه ماه افتتاح می‌گردد. صاحب حساب می‌تواند با ارایه دفترچه و رعایت سه ماه اول، از وجوه خود برداشت و یا وجوهی را به حساب خود اضافه نماید.

سپرده‌های سرمایه‌گذاری بلندمدّت برای حداقل یک سال از تاریخ تودیع پذیرفته می‌شود، پس از سررسید تمدیدسپرده به مدّت‌های بیش‌تر با تابعی از ضرایب سه ماهه میسّر خواهد بود.

۲ـ تخصیص منابع

فصل سوم قانون بانکداری بدون ربا طی مواد ۷ تا ۱۷ به مسئله تخصیص منابع از طرف بانک‌ها می‌پردازد و برجسته‌ترین مشخصه آن نسبت به بانکداری سنتی اجتناب از ربا است. به موجب قانون، عمده نیازهای مالی متقاضیان‌از طریق معاملات و قراردادهای مجاز شرعی تأمین می‌گردد. قراردادهایی که براساس آن‌ها، بانک‌ها می‌توانند اعطای تسهیلات کنند به این قرار است:

۲ـ۱ـ قرض‌الحسنه

قرض‌الحسنه اعطایی، عقدی است که به موجب آن بانک‌ها می‌توانند به عنوان قرض دهنده مبلغ معیّنی را طبق‌ضوابط مقرر به افراد یا شرکت‌ها به قرض واگذار نمایند و گیرنده متعهّد می‌شود معادل مبلغ دریافتی را باز پرداخت‌نماید؛ (همان: ٦١٨). طبق ماده

۱٤ قانون بانکداری بدون ربا و آیین‌نامه اجرایی مربوطه، بانک‌ها مجازند در موارد زیر اقدام به اعطای قرض‌الحسنه کنند:

الف. به شرکت‌های تولیدی و خدماتی که فعالیت آن‌ها اشتغال‌زا و در جهت تأمین مایحتاج ضروری جامعه است؛

ب. به افرادی که به طور مستقیم به امور کشاورزی و دامپروری مبادرت نمایند؛

ج. برای رفع نیازهای افراد در موارد: هزینه‌های ازدواج، تهیه جهیزیه، درمان بیماری، تعمیرات مسکن، کمک هزینه تحصیلی، کمک‌برای ایجاد مسکن در روستاها.

مدّت بازپرداخت قرض‌الحسنه‌های تولیدی حداکثر پنج سال و قرض‌الحسنه‌های اعطایی برای رفع نیازهای شخصی سه سال می‌باشد.

بانک‌ها به منظور حصول اطمینان از وصول مطالبات، تأمین کافی از مشتری می‌گیرند؛ (همان:٦٢٣، مسئله ۱۸) و حق دارند از بابت اعطای قرض‌الحسنه ۲/۵ درصد کارمزد دریافت کنند؛ (امام‌خمینی، ۱۳۷٦، ج۲: ۲۹۸، سؤال ٤۱ و ٤۲).

۲ـ۲ـ مضاربه

مضاربه عقدی است بین بانک و شخص (حقیقی و حقوقی) دیگر، برای اقدام به یک امر تجاری (خرید و فروش کالا). در این قرارداد بانک به عنوان‌مضارب، تأمین کننده وجه مورد لزوم (سرمایه مضاربه) و طرف دیگر قرارداد به عنوان عامل عهده‌دار انجام کلیّه امور مربوط به موضوع قرارداد مضاربه می‌باشد. سود حاصل از انجام معامله مورد نظر بین بانک و عامل در پایان کارتقسیم خواهد شد و نسبت این تقسیم براساس توافق اوّلیه خواهد بود؛ (امام خمینی، ۱۳۷۹، ج۱: ۵۷۷).

اگر در قرارداد مضاربه زمان تعیین نشود مضاربه می‌تواند تا هر زمانی استمرار داشته باشد امّا در بانک‌ها مطابق‌آیین‌نامه اجرایی، حداکثر مدّتی که سرمایه مضاربه می‌تواند در اختیار عامل قرار گیرد یک سال از تاریخ انعقاد مضاربه می‌باشد و عملیات عامل طی این مدّت باید چنان صورت گیرد که حداکثر در سررسید قرارداد، کلیه وجوه حاصل از فروش، در حسابی که نزد بانک قرار دارد واریز شده باشد؛ یعنی بانک با آوردن این شرط قرارداد را برای مدّت‌مشخصی منعقد می‌کند؛ (همان: ۵۸۱، مسئله ۱٦ و ۱۸ و ۱۹).

مطابق قانون، بانک می‌تواند شرط کند که در طول مدّت مضاربه حق نظارت بر شکل مصرف و

برگشت وجوه را داشته باشد و با استفاده از آن به میزان قابل توجهی از بروز زیان‌های احتمالی جلوگیری کند؛ (همان).

اشخاص حقیقی یا حقوقی که می‌خواهند سرمایه تجاری خود را از طریق مضاربه با بانک تأمین نمایند علاوه بر اطلاعات هویتی بایستی اطلاعاتی مانند موضوع مضاربه، میزان سرمایه لازم برای مضاربه مورد نظر، مبالغ تقریبی هزینه‌های مربوطه، حداکثر مدّت لازم برای دوره مضاربه، پیش‌بینی میزان فروش، نسبت پیشنهادی متقاضی برای‌تقسیم سود حاصله از مضاربه، و نوع وثیقه‌ای که متقاضی برای تضمین حسن اجرای قرارداد به بانک می‌سپارد را دراختیار بانک بگذارند.

بانک با بررسی اطلاعات مذکور و تعیین میزان کل سرمایه مورد نیاز مضاربه و نسبت سهم سود طرفین، با رعایت‌ضوابطی که در این امر برای بانک‌ها معیّن شده است در صورت وجود توجیه کافی، با آوردن شرایطی یا بدون شرط باتقاضای مشتری موافقت و اقدام به انعقاد قرارداد می‌نماید؛ (همان).

۲ـ۳ـ مشارکت مدنی

از جمله روش‌هایی که براساس ماده ۷ قانون بانکداری بدون ربا بانک می‌تواند با اشخاص حقیقی و حقوقی واردمعامله شود و نیازهای مالی آنان را تأمین نماید مشارکت مدنی است.

مشارکت مدنی توسّط بانک عبارت است از: «درآمیختن سهم‌الشرکه نقدی و یا غیرنقدی شریک با سهم‌الشرکه‌نقدی و یا غیرنقدی بانک به نحو مشاع برای انجام کاری معیّن در زمینه فعالیت‌های تولیدی، بازرگانی و خدماتی به مدّت محدود به قصد انتفاع بر حسب قرارداد». مشارکت مدنی بانکداری همان عقد الشرکة است که در فقه به شرکةالعنان معروف است؛ (امام خمینی، ۱۳۷۹، ج۱: ۵۹۳).

اشخاص (حقیقی یا حقوقی) که بخواهند برای تأسیس یا توسعه فعالیت‌های تولیدی، بازرگانی و یا خدماتی‌خود و یا ادامه این‌گونه فعالیت‌ها با بانک مشارکت مدنی کنند همانند متقاضی مضاربه بایستی علاوه بر اطلاعات هویتی اطلاعاتی چون موضوع مشارکت، میزان سرمایه مورد نیاز، سهم سرمایه پیشنهادی متقاضی از بابت خود (که نباید از ۲۰٪ کم‌تر باشد)، حداکثر مدّت مشارکت، پیش‌بینی خرید، هزینه فروش، سهم

سود پیشنهادی متقاضی، وثیقه‌ای که بـرای ضـمانت حـسن اجـرای کـار بـه بانـک مـی‌سـپارد، را در اختیار بانک بگذارد. بانـک بـا بررسـی اطلاعـات مـذکور و تعیـین میـزان کـل سـرمایه مـورد نیـاز مـشارکت مـدنی، سـهم بانـک و شـریک، نـسبت سـود شـریک و بانـک، بـا رعایـت کلیـه ضوابطی که در ایـن امـر بـرای بانـک‌هـا معـیّن شـده اسـت در صـورت وجـود توجیـه کـافی از نظر فنـی و مـالی، بـا آوردن شـرایطی یـا بـدون شـرط بـا درخواسـت مـشتری موافقـت و اقـدام به انعقاد قرارداد می‌نماید؛ (همان: ٥٩٤، مسئله ٨).

به عنوان مثال، بانک می‌تواند با آوردن شرطی، حق نظارت بر کیفیت جذب سرمایه و برگشت آن در طول قرارداد را برای خود محفوظ بدارد؛ (همان).

۲ـ٤ـ مشارکت حقوقی

مشارکت حقوقی عبارت است از تأمین قسمتی از سرمایه شرکت‌های سهامی جدید یا خرید قسمتی از سهام شرکت‌های سهامی توسط بانک. طبق قانون، بانک‌ها از طریق مشارکت حقوقی، کمبود سرمایه شرکت‌های سهامی تولیدی (صنعتی، معدنی، کشاورزی، ساختمانی) و شرکت‌های سهامی و بازرگانی و خدماتی را تأمین می‌کنند و در پایان هردوره مالی همانند دیگر سهام‌داران به نسبت سرمایه در سود شرکت سهیم می‌شوند.

چنان‌چه گذشت، مشارکت حقوقی در ارتباط با شرکت‌های سهامی عام است که تفاوت اصلی آن‌ها در شخصیت حقوقی شرکت، مسئولیت محدود سهام‌داران و ضوابط و مقرراتی است که در اداره شرکت‌ها در نظر گرفته می‌شود. این مباحث گرچه در کتاب‌های متداول فقهی نیامده است امّا در استفتائات جدیدی که از فقها به عمل آمده، بیان گردیده است؛ (امام خمینی، ١٣٧٦، ج٢: ٢٤٥، سؤال ٢٥٣؛١١، سؤال ٣ ـ ٢٣).

۲ـ٥ـ فروش اقساطی

بانک‌ها می‌توانند به منظور ایجاد تسهیلات لازم جهت استفاده در امور تولیدی و خدماتی، کالاهای زیر را تهیه و از طریق فروش اقساطی (بیع نسیه اقساطی) در اختیار متقاضیان قرار دهند:

الف. مواد اولیه و لوازم یدکی؛

ب. اموال منقول نظیر وسایل، ماشین آلات و تأسیسات؛

ج. مسکن.

به این ترتیب کلیه کسانی که برای خرید این کالاها از طریق وام و اعتبار (سیستم بهره‌ای)

اقدام می‌کردند حال می‌توانند از طریق فروش اقساطی اقدام نموده بهای آن را به طور اقساط به بانک پرداخت نمایند.

مطابق آیین‌نامه اجرایی، روش کار بانک‌ها در فروش اقساطی به این صورت است که مشتری تقاضای خود نسبت به‌کالای مشخص را با بیان نوع و مقدار و معرفی تولیدکننده یا فروشنده اظهار داشته و متعهد می‌شود در صورت فراهم نمودن بانک، آن را از بانک خریداری کند. بانک با بررسی تقاضا، کالای مورد نظر را به صورت نقد خریداری کرده بااحتساب سود بانک متناسب با مدّت بازپرداخت به صورت بیع نسیه اقساطی به مشتری می‌فروشد؛ (مراجع تقلید: ۲۳٤، مسئله ۲۱۰۸).

۲ـ٦ـ معاملات سلف

منظور از معامله سلف، پیش خرید نقدی محصولات تولیدی (صنعتی، کشاورزی، معدنی)به قیمت معیّن است؛ (همان: ۲۳۵، مسئله ۲۱۱۰).

زمانی که تولیدکننده‌ای در جریان تولید کالا یا فرآورده، دچار کمبود سرمایه در گردش می‌شود می‌تواند از طریق پیش‌فروش قسمتی از تولید خود به بانک نیاز مالی بنگاه را تأمین نماید.

طبق آیین‌نامه اجرایی بانکداری بدون ربا، معاملات سلف تنها برای تأمین سرمایه در گردش بوده و الزاماً موضوع معامله کالایی است که فروشنده تولیدکننده آن کالا است، و تولیدکنندگان برای تأمین سایر قسمت‌های سرمایه بایستی از عقود دیگر استفاده کنند. البته معامله سلف از جهت فقهی اطلاق دارد و مقید به این نیست که فروشنده تولیدکننده نیز باشد؛ (همان: ۳۳٤).

متقاضی معامله سلف با بانک علاوه بر اطلاعات شخصی بایستی اطلاعاتی مانند مشخصات بنگاه تولیدی، میزان تولید وفروش، نوع و اوصاف کالای مورد معامله، قیمت کالا هنگام انعقاد قرارداد، قیمت پیش‌بینی در زمانی که محصول به دست می‌آید، زمان و مکان تحویل کالا، و نوع وثیقه‌ای که به بانک می‌سپارد، را به بانک ارایه کند و بانک بعد از بررسی، موافقت خود را اعلام می‌کند. قیمت معامله سلف با انعقاد قرارداد به صورت یک جا و نقد به متقاضی پرداخت می‌شود؛ (همان: ۲۳٦، مسئله ۲۱۱۲).

۲ـ۷ـ اجاره به شرط تملیک

روش اجاره به شرط تملیک مبتنی بر عقد اجاره‌ای است که در آن شرط می‌شود مستأجر در پایان مدّت اجاره درصورت عمل به شرایط مندرج در قرارداد، بانک عین مستأجره (مال موضوع

اجاره) گردد.

با استفاده از این روش بانک‌ها می‌توانند به منظور ایجاد تسهیلات لازم جهت گسترش قسمت عمدهٔ بخش‌های مختلف اقتصاد، اعم از امور صنعتی، کشاورزی، معدنی و خدماتی و نیز مسکن، به عنوان موجر مبادرت به معاملات‌اجاره به شرط تملیک نمایند.

روش کار به این گونه است که متقاضی بعد از تعیین نوع اموالی که نیاز دارد، تعهّدی به بانک می‌سپارد مبنی براین‌که به محض اعلام بانک در مورد آماده بودن اموال موضوع تقاضای وی، نسبت به انعقاد قرارداد اقدام‌نماید، به این ترتیب پس از آن‌که اموال مورد تقاضا توسط بانک فراهم شد به عنوان اجاره تحویل متقاضی می‌گردد و در صورت اجرای مفاد قرارداد مربوطه در پایان مدّت قرارداد، بانک مال مورد نظر را به مالکیت مستأجر درمی‌آورد.

در قرارداد اجاره به شرط تملیک مبلغ کل مال‌الاجاره، تعداد و میزان هر قسط مال‌الاجاره و نیز مدّت قرارداد تعیین می‌شود و از آن‌جایی که تا پایان قرارداد، موضوع اجاره در مالکیت بانک است شرایط مورد نظر بانک از نظر حفظ و نگه‌داری و کاربرد صحیح مورد اجاره، عدم واگذاری به غیر، پرداخت هزینه‌های تعمیرات، مالیات‌ها و غیره در قرارداد قید می‌شود.

قرارداد اجاره به شرط تملیک قرارداد جدیدی است که در کتاب‌های متداول فقهی و حقوقی مطرح نیست اما در استفتائات جدیدی که از فقها به عمل آمده، جواب آن روشن گردیده است. آیت‌الله فاضل لنکرانی در این باره می‌گوید:

> «اگر مقصود آن است که تملیک به نحو شرط نتیجه باشد به این معنا که بعد از پایان یافتن مدّت اجاره، خود به خود به ملکیت مشتری و مستأجر درآید صحّت آن مشکل است لکن اگر مقصود این باشد که ملک را اجاره دهد مشروط به آن‌که در پایان مدّت اجاره،مالک هبه کند یا صلح کند یا به مبلغ بسیار ناچیز به تملک مستأجر درآورد این کار صحیح است و شرعاً اشکالی ندارد و فرقی بین افراد حقیقی و حقوقی نیست. والله العالم»؛ (مجموعه آرای فقهی قضایی در امور حقوقی، ۱۳۸۱، ج ۱: ۲۸).

اداره حقوقی قوه قضائیه نیز قرارداد اجاره به شرط تملیک قانون عملیات بانکی بدون ربا را به شرط بیع(تملیک) در ضمن عقد اجاره تفسیر کرده و آن را قانونی شمرده است؛ (همان: ۲۹).

۲ـ۸ ـ مزارعه

مزارعه یکی از عقود شرعی است که به موجب آن یکی از طرفین زمینی را برای

مدّت معیّن به طرف دیگر واگذارمی‌کند تا در آن زراعت کرده و محصول را به نسبتی که توافق می‌کنند بین خود تقسیم کنند؛ طرف اول را مزارع و طرف دوم را زارع یا عامل می‌نامند؛ (امام خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱: ٦٠٣).

مزارعه را می‌توان یکی از روش‌های تأمین نیازهای مالی در بخش کشاورزی دانست. بانک‌ها در قرارداد مزارعه نقش‌مزارع را خواهند داشت، بنابراین زمانی می‌توانند اقدام به مزارعه کنند که بخواهند زمین یا سایر عوامل تولید یا تلفیقی‌از آن دو را در اختیار زارع قرار دهند؛ (همان: ٦٠٦).

قرارداد مزارعه با تقسیم محصول و تحویل سهم بانک خاتمه می‌یابد ولی در مواردی بسته به نوع محصول ممکن‌است بانک مایل باشد سهم محصول خود را توسط عامل به فروش برساند؛ در این حالت موضوع شرط ضمن عقد درقرارداد ذکر خواهد شد؛ (همان: ٦٠٧).

۲ـ۹ـ مساقات

مساقات یکی دیگر از عقود اسلامی است که براساس آن، معامله بین صاحب باغ میوه و امثال آن با عامل در مقابل‌حصّه مشاع معیّن از ثمره واقع می‌شود؛ (همان: ٦٠٩). در این قرارداد بانک‌ها نقش صاحب باغ را خواهند داشت. بنابراین هر یک از بانک‌ها که در حوزه فعالیت شعب خود دارای درختان مثمر یا قابل ثمر باشند به طوری‌که مالک عین یا منفعت آن‌ها بوده و یا به هر عنوان مجاز به تصرف در آن باشند (همان) به عنوان عامل با شخص یا اشخاص (حقیقی‌یا حقوقی) قرارداد مساقات منعقد می‌نمایند تا به این وسیله عامل اقدام به نگه‌داری و پرورش درختان و سایر امور باغبانی ملک نماید و در نهایت طبق قرارداد، محصول را بین خود تقسیم نمایند.

۲ـ۱۰ـ جعاله

یکی دیگر از تسهیلات بانکی که در بانکداری بدون ربا به عنوان یک ابزار مورد استفاده قرار می‌گیرد جعاله است که به موجب آن جاعل (کارفرما) در مقابل انجام عمل معیّن طبق قرارداد ملزم به پرداخت جعل (اجرت)معلوم می‌گردد. طرفی که عمل یا کار را انجام می‌دهد عامل (پیمان‌کار) نامیده می‌شود؛ (همان: ٥٥٨).

از طریق استفاده از عقد جعاله در به‌کارگیری تسهیلات بانکی، برای بانک‌ها امکان گسترش و توسعه در امور مربوط به‌تولیدات صنعتی و کشاورزی، بازرگانی و خدماتی با تنظیم قرارداد به

عنوان عامل یا درصورت اقتضا، به عنوان جاعل فراهم می‌گردد. بنابراین بانک‌ها می‌توانند آن دسته از تقاضای مشتریان خود را که نمی‌توانند از طریق سایر عقود برآورده نمایند، با تنظیم قرارداد جعاله مورد اجابت قرار دهند.

در مواردی که بانک، عامل جعاله است در قرارداد مربوط، اختیار واگذاری قسمتی از کار به غیر را تحت عنوان جعاله ثانوی برای بانک لحاظ می‌نماید؛ (همان: ٥٠٦، مسئله ٨).

دریافت و پرداخت جعل، طبق قرارداد توسط بانک‌ها به صورت یک‌جا و یا به دفعات به اقساط مساوی و یا غیرمساوی در سررسید یا سررسیدهای مشخص صورت می‌گیرد.

٢ـ١١ـ خرید دین

از جمله ابزارهایی که در نظام بانکداری بدون ربا برای تأمین منابع مالی مورد نیاز واحدهای تولیدی، بازرگانی وخدماتی مورد استفاده قرار می‌گیرد خرید دین است. خرید دین تسهیلاتی است که به موجب آن بانک سفته یا براتی را که ناشی از معامله نسیه تجاری است خریداری می‌کند. بانک‌ها براساس مصوبه شورای پول و اعتبار، برای اشخاص حقیقی و حقوقی تا سقف معیّن، خط اعتبار تعیین می‌کنند که شکل استفاده از آن چنین است که اشخاص مزبور کالاهای مورد نیاز خود را خریداری و به جای پرداخت وجه نقد، سفته‌ای معادل قیمت خرید به سررسید معیّن به فروشندگان تحویل می‌دهند و فروشندگان کالا، سفته را به بانک محل اعتبار خریدار برده، تنزیل می‌کنند.

عملیات مربوط به خرید دین بر مبنای آیین‌نامه موقّت تنزیل اسناد و اوراق تجاری (خرید دین) و مقررات اجرایی آن که در جلسه مورخ ١٣٦١/٨/٢٦ شورای پول و اعتبار به تصویب رسیده و در شورای نگهبان نیز مخالف با موازین شرعی و قانون اساسی شناخته نشده است و نیز اصلاحیه بعدی آیین‌نامه‌مذکور مصوب١٣٦٦/٩/٢٤ شورای پول و اعتبار، انجام می‌پذیرد. مطابق مواد آیین‌نامه، بانک‌ها باید نسبت به حقیقی بودن بدهی و معتبر بودن بدهکار اطمینان پیدا کنند.

مبنای فقهی خرید دین در بانکداری بدون ربا، بیع دین است که در متون فقهی محل بحث فقها است؛ (مراجع تقلید: ٦٩٩، مسئله ٧؛ ٧٥٤، مسئله ٢٨؛ ٧٨٤، مسئله ١١). مشهور فقهای شیعه، فروش دین را چه به خود بدهکار و چه به شخص ثالث، چه به قیمت اسمی دین و چه به کم‌تر از آن جایز می‌دانند. در مقابل، برخی از فقها فروش دین به

کم‌تر از مبلغ اسمی را جایز نمی‌دانند؛ (امام‌خمینی، ۱۳۷٦، ج۲: ۱۷۵، سؤال ۲۲۵ و ۲۲٦ و ۲۲۷؛ مراجع تقلید: ۸۰۸).

مطابق آیین‌نامه اجرایی عملیات بانکداری بدون ربا، تنها اسنادی قابل تنزیل است که سررسید آن‌ها کم‌تر از یک سال باشد. چنین اوراقی به قیمتی کم‌تر از مبلغ اسمی تنزیل می‌شود که این تفاوت قیمت نباید بیش از نرخ مصوب شورای پول و اعتبار باشد.

۲ـ۱۲ـ سرمایه‌گذاری مستقیم

مطابق ماده ۸ قانون عملیات بانکداری بدون ربا، بانک‌ها می‌توانند در طرح‌های تولیدی و عمرانی که جنبه تجملی و غیرضروری ندارد به طور مستقیم به سرمایه‌گذاری مبادرت نمایند. سرمایه‌گذاری مستقیم عبارت است ازتأمین تمام سرمایه لازم جهت اجرای طرح‌های تولیدی (صنعتی، معدنی، کشاورزی و ساختمانی)، بازرگانی وخدماتی که به صورت شرکت‌های سهامی تشکیل می‌شوند و توسط یک یا چند بانک (بدون مشارکت اشخاص‌حقیقی یا حقوقی دیگر) انجام می‌گیرد. مبانی فقهی این شیوه، جواز فقهی فعالیت‌های اقتصادی است و تا زمانی که‌موضوع فعالیت یا روش آن مخالف شرع نباشد سرمایه‌گذاری مستقیم اشکالی ندارد.

بخش دوم: معاملات در بانک اسلامی اردن و مستندات فقهی آن

قانون بانک اسلامی اردن بعد از تصویب در تاریخ ۱۸ ربیع‌الثانی ۱٤۰٦ قمری (۱۹۸۵ میلادی) در روزنامه رسمی اردن منتشر گردیده و از آن تاریخ در بانک اسلامی اردن به اجرا گذاشته شد.

ماده ۲ این قانون بعد از بیان سه نکته اساسی، به توضیح شیوه‌های تجهیز و تخصیص منابع می‌پردازد. در این قسمت بعد از بیان خلاصه آن سه نکته، با استفاده از قانون مذکور و آیین‌نامه اجرایی آن به تبیین شیوه‌های تجهیز و تخصیص منابع در بانک اسلامی اردن می‌پردازیم.*

نکته اول: معاملات بانک اسلامی اردن بر اساس آرای فقهی مذهب خاصی نیست بلکه سعی شده منطبق با تمام مذاهب اسلامی‌باشد.

---

* توضیح معاملات بانک اسلامی اردن با کم‌ترین تصرف با استفاده از قانون مصوب و آیین‌نامه اجرایی بانک اسلامی اردن، ارایه شده و مواردی که خارج از این دو منبع است تذکر داده می‌شود.

نکته دوم: ربا به هر دو نوعش، یعنی ربا در دیون (ربای قرضی) و ربا در بیع (ربای معاملی)، حرام و ممنوع است.

نکته سوم: هر معامله‌ای که از جهت شرعی مجاز و متناسب با معالات بانکی باشد قابل استفاده در بانک اسلامی اردن خواهد بود.

۱ـ تجهیز منابع

صاحبان وجوه می‌توانند وجوه خود را بر اساس یکی از سپرده‌های زیر در بانک اسلامی اردن سپرده‌گذاری کنند.

۱ـ۱ـ سپرده دیداری (حسابات الائتمان)

سپرده دیداری، سپرده‌ای است که صاحب آن وجوه خود را به بانک می‌سپارد و به آن اختیار می‌دهد که در آن وجوه تصرف کند، بر این اساس که اولاً: همه سود و زیان‌ها مربوط به بانک است، ثانیاً: صاحب سپرده می‌تواند بدون هیچ شرطی به حسابش پول واریز کرده و از آن برداشت کند. این سپرده به دو نوع سپرده جاری (الحسابات‌الجارية) و سپرده‌های دیداری غیرجاری (حسابات الودائع تحت الطلب) تقسیم می‌شود.

الف. حساب جاری (حسابات الجارية)

این حساب برای افرادی است که می‌خواهند بدون هیچ محدودیتی به حساب خود پول واریز کرده و از آن برداشت‌کنند. این حساب به صاحبان آن اجازه می‌دهد از طریق چک و دیگر وسایل برداشت در حدّ موجودی خود از حساب برداشت کنند.

ب. حساب دیداری غیرجاری (حسابات الودائع تحت الطلب)

این حساب همانند حساب جاری به صاحب حساب اجازه می‌دهد بدون هیچ قید و شرطی به حساب خود پول واریز کرده یا از آن برداشت کند. تفاوت این حساب با حساب جاری در آن است که صاحب حساب برای برداشت نمی‌تواند از چک استفاده کند و بایستی خودش یا وکیل قانونی‌اش در بانک حضور یابد.

ویژگی‌های سپرده دیداری

سپرده‌های دیداری ضوابط خاصی دارند که مهم‌ترین آن‌ها عبارت است از:

الف. به سپرده‌های دیداری سودی تعلق نمی‌گیرد، همان‌گونه که بانک تعهدی در قبال ضرر احتمالی ندارد؛

ب. بانک می‌تواند در قبال خدماتی که به صاحبان سپرده‌های دیداری ارایه می‌کند کارمزد دریافت نماید.

۱ـ۲ـ سپرده سرمایه‌گذاری عام (حسابات الاستثمار المشترک)

صاحب این سپرده، وجوه نقدی خود را به عنوان مشارکت به بانک می‌سپارد تا بانک بر اساس برنامه منظم ومستمر در تأمین مالی و سرمایه‌گذاری طرح‌های متعدد استفاده کند، بر این اساس که بانک (طبق ضوابط داخلی‌سپرده) نسبتی (سهمی) از سود سالانه را که به دست می‌آورد به سپرده‌گذار بپردازد. سپرده‌های سرمایه‌گذاری عام به سه دسته تقسیم می‌شود:

الف. حساب پس‌انداز (حسابات التوفیر)

هدف از این حساب ترغیب سپرده‌گذاران کوچک به مشارکت در عملیات سرمایه‌گذاری بانک است. این سپرده به صاحبان خود اجازه می‌دهد با رعایت ضوابط حساب پس‌انداز، در بانک پس‌انداز کرده و در عین‌حال سود ببرند.

ـ برداشت از این حساب توسط خود صاحب حساب بوده و به وسیله چک قابل برداشت نیست؛

ـ صاحب حساب می‌تواند هر روز بدون اعلان قبلی تا ده دینار برداشت کند و برای برداشت بیش‌تر نیاز به اعلان قبلی ـ حداقل‌ده روز - است؛

ـ حداقل حساب پس‌انداز ۱۰۰ دینار اردنی است؛

ـ حداکثر حساب پس‌انداز را بانک اعلان می‌کند و اگر موجودی بیش‌تر از آن باشد سپرده عادی بدون سود خواهد بود؛

ـ محاسبه سود تنها برای موجودی‌ای است که دست کم یک ماه کامل بماند.

ب. حساب اعلان (حسابات الاشعار)

ویژگی اصلی این حساب در این است که برداشت از آن با اعلان و اطلاع قبلی است. البته ضوابط داخلی مختصری‌نیز دارد.

ـ حداقل مدّت برای حساب اعلان، سه ماه است؛

ـ در این حساب نمی‌توان از چک استفاده کرد امّا می‌توان طبق ضوابط با اعلان قبلی به کسی حواله داد؛

ـ هر برداشت از این حساب بایستی با اعلان قبلی ۹۰ روزه باشد؛
ـ بانک، حداکثر حساب اعلان را اطلاع می‌دهد و موجودی بیش از آن، سپرده عادی خواهد بود و حداقل آن ۱۰۰ دیناراست؛
ـ نسبت تقسیم سود برای سپرده اعلان ۷۰٪ سود سالانه بانک از بابت این حساب خواهد بود.

ج. حساب مدّت‌دار (حسابات‌الاجل)

سپرده‌گذاری در این حساب‌ها براساس ضوابط خاص و برای مدّت زمان مشخص است.
ـ حداقل مدّت برای این حساب یک سال مالی است؛
ـ صاحب حساب نمی‌تواند تا پایان سال مالی و اعلان سود، از حساب خود برداشت کند و اگر با موافقت بانک بخشی از موجودی‌را بردارد، آن بخش در محاسبه سود دخالت داده نمی‌شود؛
ـ حداکثر حساب مدّت‌دار را بانک اعلان می‌کند و حداقل آن ۵۰۰ دینار است؛
ـ نسبت تقسیم سود برای سپرده مدّت‌دار ۹۰٪ است.

۱ـ۳ـ سپرده سرمایه‌گذاری خاص (حسابات الاستثمار المخصص)

صاحبان این سپرده، وجوه نقدی خود را به بانک می‌سپارند تا بانک از طرف آن‌ها در طرح‌های معیّن یا اهداف خاص سرمایه‌گذاری کند، بر این اساس که بخشی از سود حاصله اختصاص به بانک دارد و اگر بدون افراط و تفریط ضرر پیش‌آید متوجه بانک نخواهد بود.

۱ـ٤ـ اوراق مضاربه

بانک اسلامی اردن طبق قانون علاوه بر سپرده‌های مذکور، روش دیگری، به اسم اوراق مضاربه، برای تجهیز منابع دارد. این اوراق که متحدالشکل بوده و ارزش اسمی مشخصی دارند به اسم کسانی که پذیره‌نویسی کرده‌اند صادرمی‌شود و دارنده اوراق طبق ضوابط اوراق مضاربه در سود سالانه بانک سهیم خواهد بود. این اوراق گاهی برای طرح‌های خاص منتشر می‌شود و دارای ضوابطی است که مهم‌ترین آن‌ها عبارت است از:
ـ بانک تنها براساس تصمیم شورای اداری می‌تواند اوراق مضاربه عام یا خاص منتشر کند؛
ـ اوراق مضاربه عام با سررسیدهای مشخص و حداکثر ده ساله منتشر می‌شود؛
ـ اوراق مضاربه خاص مرتبط با طرح یا هدف خاصی منتشر شده و براساس پیشرفت آن تصفیه حساب می‌شود.

۲ـ تخصیص منابع

بانک اسلامی اردن با روش‌های زیر فعالیت‌های اقتصادی نموده و متقاضیان وجوه را تأمین مالی می‌کند:

۲ـ۱ـ مضاربه (التمویل بالمضاربة)

بانک، کل یا بخشی از سرمایه نقدی مورد نیاز یک فعالیت اقتصادی مشخص را تأمین می‌کند، بر این اساس که ـ مطابق آرای فقهی معتبر ـ در سود و زیان آن فعالیت شریک باشد. ضوابط این روش تأمین مالی عبارت است از:

ـ در این روش کیفیت تقسیم سود بین بانک و عامل مضاربه ـ صاحب بنگاه اقتصادی ـ طبق قرارداد خواهد بود، امّا کیفیت تقسیم ضرراحتمالی براساس نسبت سرمایه طرفین می‌باشد؛

ـ کیفیت حساب‌رسی و محاسبه سود و زیان نسبت به کالاهای فروخته شده و شکل تصفیه حساب طبق قرارداد خواهد بود؛

ـ حداکثر مدّت تأمین مالی از طریق مضاربه را شورای اداری بانک تعیین می‌کند؛

ـ سهم تأمین مالی از طریق مضاربه نسبت به کل روش‌های تأمین مالی را شورای اداری بانک تعیین می‌کند.

۲ـ۲ـ مشارکت کاهنده (المشارکةالمتناقصة)

بانک، کل یا بخشی از سرمایه نقدی مورد نیاز یک فعالیت اقتصادی مشخص که انتظار سود از آن می‌رود را تأمین مالی‌می‌کند، بر این اساس که صاحب بنگاه اقتصادی ــ طرف قرارداد ـ هر ساله متناسب با درآمد بنگاه بخشی از سرمایه‌بانک را ــ همراه با سود آن ـ به بانک برگرداند و مابقی آن را نیز محافظت کند تا کل سرمایه به بانک برگردد. ضوابط این روش عبارت است از:

ـ سهم تأمین مالی از طریق مشارکت کاهنده نسبت به کل روش‌های تأمین مالی را شورای اداری بانک تعیین می‌کند؛

ـ حساب‌رسی پروژه‌ای که از این طریق تأمین مالی می‌شود متناسب با درآمد و سالانه خواهد بود؛

ـ طرف قرارداد می‌تواند بعد از پرداخت ۵۰٪ سرمایه بانک، تقاضای تصفیه حساب کند.

۲ـ۳ـ بیع مرابحه (بیع‌المرابحة للآمر بالشراء)

بانک براساس تقاضا و تعهد مشتری با پرداخت کل یا بخشی از قیمت، کالاهای مورد نیاز

مشتری را خریداری کرده و بر حسب نرخ سودی که قبلاً با او به توافق رسیده است به او می‌فروشد. عملیات مرابحه براساس ضوابط زیر خواهد بود:

ـ مدّت تصفیه حساب نباید از حدّ تعیین شده توسط شورای اداری بانک بیش‌تر باشد؛

ـ کالای مورد نظر (برای خرید) نباید از کالاهایی باشد که به سرعت فاسد می‌شود؛

ـ مشتری باید ضمانات لازم برای تصفیه حساب در سررسیدهای مقرر را بپردازد؛

ـ سهم تأمین مالی براساس مرابحه نسبت به کل روش‌های تأمین مالی را شورای اداری بانک تعیین می‌کند.

۲ـ٤ـ قرض‌الحسنه

بانک اسلامی اردن علاوه بر روش‌های سه‌گانه مذکور، مطابق بند ب ماده ۷ قانون مصوب، در راستای ارایه خدمات اجتماعی برای تأمین نیازهای مصرفی و تولیدی، وجوهی را به‌عنوان قرض‌الحسنه در اختیار نیازمندان قرار می‌دهد.

مشاور شرعی

مواد ۲۷ و ۲۸ قانون مصوب جایگاه مشاور شرعی بانک را تعیین می‌کند. مطابق ماده ۲۷ شورای اداری، بانک ازمیان اهل علم و متخصصین مسایل فقهی فردی را به عنوان مشاور شرعی انتخاب می‌کند که در موارد زیر، نظر او اجرا می‌شود:

۱. اعلام نظر پیرامون لوایح و آیین‌نامه‌های اجرایی که بانک در معاملاتش با دیگران به‌کار می‌گیرد؛

۲. بررسی موارد ضرر سرمایه‌گذاری و تعیین مواردی که از نظر شرع، تحمل ضرر به‌عهده بانک است.

بخش سوم: مقایسه تطبیقی بین بانکداری بدون ربای ایران و بانک اسلامی اردن

در مقایسه عملیات تجهیز و تخصیص منابع بین این دو نظام بانکی مشترکات و تمایزاتی دیده می‌شود که به‌ترتیب بیان می‌شود:

۱ـ تجهیز منابع

الف. ماهیت فقهی سپرده‌های بانکی در قانون بانکداری بدون ربا به‌صورت صریح و روشن ذکر شده است که سپرده‌های جاری و پس‌انداز براساس قرارداد قرض‌الحسنه (قرض بدون بهره) و سپرده سرمایه‌گذاری براساس‌قرارداد وکالت عام است. در حالی که ماهیت فقهی سپرده‌ها در قانون

بانک اسلامی اردن مبهم است و از این جهت مورد اعتراض استادان و محققان اقتصاد اسلامی است؛ برای مثال، استاد رفیق یونس المصری در نقد سپرده‌های دیداری بانک اسلامی اردن می‌گوید: «قانون در معرفی سپرده‌های دیداری (حسابات‌الائتمان) چنین مقرر می‌دارد:

«سپرده‌گذار وجوه خود را به بانک می‌سپارد و به بانک اختیار استفاده می‌دهد بر این اساس که اولاً: سود و زیان به عهده بانک باشد، ثانیاً: سپرده‌گذار بدون هیچ قید و شرطی بتواند به حسابش پول واریز کرده یا برداشت کند»؛ (یونس المصری، ١٤٢١: ١٩١ و ١٩٢).

سؤال این است که ماهیت این سپرده چیست؛ اگر قرض است وجوه سپرده شده به ملکیت بانک در می‌آید و نیازی به اجازه دادن سپرده‌گذار نخواهد بود و اگر ودیعه است با احکام ودیعه سازگاری ندارد»؛ (همان).

ایشان در مورد انواع دیگر سپرده‌های بانک اسلامی اردن نیز می‌گوید: «به نظر می‌رسد در سپرده‌های سرمایه‌گذاری عام(حسابات الاستثمار المشترک)، بانک با سپرده‌گذاران در همه طرح‌های سرمایه‌گذاری شریک می‌شود و در نتیجه سود وزیان متوجه هر دو است. اگر چنین باشد ماهیت این سپرده «شرکت» خواهد بود؛ یعنی شرکت بانک با سپرده‌گذاران در تأمین مالی طرح‌های مختلف. در نوع سوم (حسابات الاستثمار المخصص) به‌نظر می‌رسد بانک تنها به‌عنوان عامل مضاربه عمل می‌کند؛ یعنی بانک تنها از طریق کار، مشارکت می‌کند، به دلیل این‌که طبق قانون، مسئول ضرر احتمالی‌نیست.

این درحالی است که کلمه‌های «المشترک» و «المخصص»، این دو معنای متفاوت (شرکت و مضاربه)را نمی‌رساند بلکه آن‌چه از این دو لفظ استفاده می‌شود این است که منابع حاصل از سپرده‌های سرمایه‌گذاری عام به طرح خاصی اختصاص ندارد و در همه طرح‌ها از آن استفاده می‌شود و منابع حاصل از سپرده‌های سرمایه‌گذاری خاص در طرح خاصی به‌کار می‌رود»؛ (همان).

ب. در بانکداری بدون ربای ایران برای سپرده‌های پس‌انداز از قرارداد قرض‌الحسنه استفاده شده‌است و این موجب می‌شود بانک نتواند به سپرده‌گذاران سودی بپردازد، در نتیجه برای تشویق مردم، به سمت اعطای جوایز به صورت قرعه‌کشی روی آورده است، که این عمل موجب شده اولاً: جایگاه بانک از حدّ یک مؤسسه مهم اقتصادی به حدّ مؤسسه‌های بخت‌آزمایی تنزل کند، ثانیاً: ثبات سپرده‌ها از بین برود، ثالثاً: سپرده‌گذار نتواند به حق خود برسد، در حالی‌که بانک اسلامی

اردن، سپرده پس‌انداز را در بخش سپرده‌های سرمایه‌گذاری قرار داده و در پایان سال مالی، متناسب با مانده سپرده‌ها به آن‌ها سود می‌پردازد.

ج. به‌نظر می‌رسد انتخاب قرارداد وکالت برای سپرده‌های سرمایه‌گذاری که در قانون بانکداری ایران آمده بر قرارداد مضاربه و مشارکت عام که در قانون بانکداری اردن آمده از سه جهت ترجیح دارد:

اولاً: قرارداد وکالت از جهت موضوع به‌کارگیری منابع عمومیت دارد. بانک می‌تواند منابع حاصل از قرارداد وکالت را به وکالت از طرف سپرده‌گذاران در امور بازرگانی، صنعتی، کشاورزی، خدماتی و معادن سرمایه‌گذاری کند، درحالی که منابع حاصل از قرارداد مضاربه طبق فتوای مشهور فقهای شیعه و اهل سنت تنها در امور تجاری و بازرگانی به کار می‌رود.

ثانیاً: در قرارداد وکالت، وکیل می‌تواند خود، سرمایه‌ای داشته باشد یا نداشته باشد، در حالی که در قرارداد مشارکت بایستی بخشی از سرمایه متعلق به شریک باشد. بنابراین قرارداد وکالت به بانک فرصت می‌دهد با استفاده از سرمایه خود وسپرده‌گذاران یا تنها با استفاده از سرمایه سپرده‌گذاران، طرح‌های مختلف را تأمین مالی کند.

ثالثاً: در قرارداد مضاربه و مشارکت که بانک به‌عنوان عامل و شریک کار می‌کند تنها می‌تواند سهمی از سود حاصله را به خود اختصاص دهد، در حالی که در قرارداد وکالت بانک می‌تواند سهمی از سود یا نرخ معیّنی از آن را به عنوان حق‌الوکاله در اختیار بگیرد. در نتیجه بانک اسلامی می‌تواند حاشیه سود معیّنی داشته باشد و بر اساس آن، هزینه‌ها و برنامه‌های توسعه‌ای خود را سامان دهد.

۲ـ تخصیص منابع

اول: بانک اسلامی اردن در تأمین مالی از شیوه‌های محدود مضاربه، مشارکت و بیع مرابحه استفاده می‌کند، در حالی که بانکداری بدون ربای ایران از شیوه‌های دوازده‌گانه (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف، جعاله،مشارکت حقوقی، مشارکت مدنی، مضاربه، مزارعه، مساقات، خرید دین، قرض‌الحسنه و سرمایه‌گذاری مستقیم) بهره می‌برد. محدود بودن تعداد عقود در بانکداری اردن باعث روانی و شفافیت معاملات بانک شده و کارگزاران و مشتریان بانک به سرعت با معاملات بانکی آشنا شده و جلو معاملات صوری و غیرواقعی گرفته می‌شود امّا از سوی دیگر، محدودیت شیوه‌ها موجب محدودیت خدمات بانکی می‌شود؛ برای مثال، متقاضیان وجوه برای

استفاده خدماتی هم‌چون خدمات بیمارستان، هتل، هواپیمایی و مؤسسات تعمیر و نگه‌داری مسکن، در بانکداری اردن راه‌کاری پیدا نمی‌کنند چون مضاربه و مشارکت در این امور معنا ندارد و بیع مرابحه نیز از جهت فقهی به خرید و فروش اشیاء (اعیان) اختصاص دارد و شامل خرید خدمات و منافع نمی‌شود، در حالی که در بانکداری ایران می‌توان ازطریق عقد جعاله به این مقصود دست یافت.

دوم: مطالعه بازار پول و سرمایه نشان می‌دهد بانک به‌عنوان یک مؤسسه خاص اقتصادی، مشتریان ویژه‌ای داشته وتنها آن دسته از سپرده‌گذاران و متقاضیان وجوه که با معاملات ساده و روشن با نرخ‌های معیّن کارمی‌کنند سراغ بانک می‌روند و کسانی که دنبال ریسک و مشارکت واقعی در سرمایه‌گذاری هستند، شرکت‌های سهامی، شرکت‌های سرمایه‌گذاری و بازار بورس اوراق بهادار و سهام را برای دست‌یابی به این هدف برمی‌گزینند. بنابراین به‌کارگیری شیوه‌هایی چون مشارکت، مضاربه،مزارعه، مساقات و سرمایه‌گذاری مستقیم، با بانک تناسب ندارد و بانک باید با آن دسته از معاملات اسلامی که سودهای معیّن و قابل تعریف دارند، کار کند، مانند بیع مرابحه یا فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله و خرید دین. دراین صورت بانک می تواند با تعیین نرخ‌های اعطای تسهیلات و حق‌الوکاله، سود معیّنی را به سپرده‌گذاران وعده دهد.

سوم: به کارگیری شیوه بیع دین در رابطه با خرید اسناد تجاری حقیقی که حکایت از بدهی واقعی است در بانکداری بدون‌ربای ایران که به فتوای مشهور فقهای شیعه جایز است، کارایی بانک را در تأمین نیازهای کوتاه‌مدّت متقاضیان وجوه ازجمله اعتبار در حساب جاری افزایش می‌دهد، در حالی که در بانک اسلامی اردن این راه پیموده نشده و این نیازها بی‌پاسخ مانده است.

نتیجه‌گیری

مناسب است اندیشمندان و بانکداران مسلمان از همه کشورهای اسلامی با مطالعهٔ مستمر بر روی کارکرد الگوهای مختلف، از نکات مثبت الگوها استفاده کرده و الگوی کارآمد و واحدی از بانکداری اسلامی ارایه دهند. در این راستا الگوی زیر برای نقد و بررسی پیشنهاد می‌شود:

عملیات اصلی الگوی پیشنهادی

۱ـ تجهیز منابع

۱ـ۱ـ سپردهٔ جاری براساس قرارداد قرض بدون بهره؛

۱ـ۲ـ سپردهٔ پس‌انداز براساس قرارداد وکالت عام؛

۱ـ۳ـ سپردهٔ مدّت‌دار براساس قرارداد وکالت عام؛

۲ـ تخصیص منابع

۲ـ۱ـ تسهیلات برای خریدهای اساسی مانند زمین، ساختمان، مغازه، کارخانه و ... براساس قرارداد اجاره به شرط تملیک؛

۲ـ۲ـ تسهیلات برای خرید کالاهای با دوام مانند تلویزیون، مبلمان، فرش، یخچال و ... براساس قرارداد فروش اقساطی؛

۲ـ۳ـ تسهیلات برای خرید خدمات مانند خدمات بیمارستان، هتل، دانشگاه، مدرسه،حمل و نقل و ... براساس قرارداد جعاله؛

۲ـ٤ـ تسهیلات برای سرمایه در گردش مانند پرداخت‌های معوقه، عوارض شهرداری، گمرک و... براساس قرارداد خرید دین (تنزیل)؛

به نظر می‌رسد بانک به عنوان یک مؤسسه انتفاعی خاص با استفاده از قراردادهای مذکور می‌تواند با کم‌ترین هزینه و با آسان‌ترین راه‌کارهای شرعی، به همهٔ نیازهای مشتریان خود پاسخ دهد.

منابع

الف. کتاب

۱ـ موسوی خمینی (امام)، تحریرالوسیله، قم، مؤسسه تنظیم و نشر آثارامام‌خمینی،۱۳۷۹،ج۱و۲.

۲ـ ـــــــــــــــــ ، استفتائات جدید، قم، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷٦.

۳ـ مراجع تقلید، توضیح‌المسائل، قم، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۸.

٤ـ مرکز تحقیقات فقهی قوه قضاییه، مجموعه آرای فقهی ـ قضایی در امور حقوقی، قم، ۱۳۸۱.

۵ـ رفیق یونس المصری، بحوث فی المصارف الاسلامیه، دمشق، دارالمکتبی، ۱٤۲۱.

ب. قوانین و آئین‌نامه‌ها

٦ـ قانون عملیات بانکی بدون ربای ایران مصوب ۱۳٦۲.

۷ـ آیین‌نامه اجرایی عملیات بانکداری بدون ربای ایران مصوب ۱۳٦۲.

۸ـ قانون بانک اسلامی اردن مصوب ۱٤۰٦ هـ . ق.

۹ـ آیین‌نامه اجرایی بانک اسلامی اردن مصوب ۱٤۰٦.